

MUSTAMLAKACHILIK TIZIMINING SHAKILLANISHI VA UNING OQIBATLARI

Rahmatov Muhridin Azimovich

Toshkent Mirzo Ulug'bek nomidagi O'zbekiston Milliy universiteti o'qituvchisi

<https://doi.org/10.5281/zenodo.8374733>

Kalit so'zlar: Mustamlakachilik, kapital, aparteid, Ost-Indiya, koloniyalar, metropoliya, Fors ko'rfazi.

Mustamlakachilik tizimi buyuk geografik kashfiyotlar davrida, ya'ni XV asrda Vasko da Gama Hindistonga yo'l ochganida va Kolumb Amerikani kash qilganida paydo bo'lgan. Boshqa xalqlari bilan to'qnashuv yevropaliklarni texnologik ustunligini (okean kemalari va zamonaviy qurollari) namoyish qiladi. Mustamlakachilikning mafkuraviy asoslari madaniyatning tarqalishi (madaniyat, modernizatsiya, g'arblashtirish - butun dunyodagi g'arb qadriyatlarining tarqalishi) " oq odamning say-harakati " orqali amalga oshirildi degan g'oya keng tarqalgan. Dastlabki koloniyalar ispaniyaliklar tomonidan Amerika qit'asida tashkil etilgan. Amerikalik hindularning " Vest Indiya " davlatlarini talon-taroj qilish Yevropa bank tizimining rivojlanishiga, ilm-fanga moliyaviy o'sishiga yordam bergan. Bu esa o'z navbatida sanoatni rivojlantirishni rag'batlantirgan va yangi xom-ashyo resurslarini talab qilgan. Kapitalning dastlabki to'planish davri mustamlakachilik siyosatida juda ham harakterga egadir. Bosib olingan hududlar bilan savdoda monopoliyani o'rnatish, butun mamlakatlarni egallash va talon-taroj qilish, mahalliy aholi ekspluatatsiyasining feodal va quldorlik shakllari orqali qo'llash bu harakatni asosini tashkil qilgan. Mustamlakachilikning ispancha turi "encomiend" tizimi orqali ispan tilini katoliklikning kengayishini anglatardi. Enkomien (ispaniyalik encomienda-g'amxo'rlik, himoya) ispan koloniyalarining aholisi mustamlakachilardan qaramlikni qabul qilish shaklidir. Janubiy Afrikadagi gollandiyalik mustamlakachilar turli xil sinflardagi odamlar, jumladan, jinoyatchilar va siyosiy qochoqlar bilan to'la bo'lgan mahalliy aholidan mustaqil jamoalarni shakllantirdilar. Bundan tashqari, diniy jamoalar keng tarqalgan (Nyu-England puritanes va Vild Vest mormonlar shular jumlasiga kirgan). XVII asr ikkinchi yarmida mustamlakachilik, talonchilik va qul savdosi asoslangan yevropaning yirik kapitali markazlashtirilgan mamlakatlardan biri Angliyani yanada rivojlantirish usullaridan biri bo'lib xizmat qilgan. Mustamlakachilik ma'muriyatining kuchi mahalliy diniy jamoalarni (ingliz Hindistonidagi hindular va musulmonlar) yoki dushman qabilalarini (mustamlakachi Afrikada), shuningdek, irqiy kamsitish (aparteid) yordamida amalga oshirilgan. Ko'pincha mustamlakachilik ma'muriyatlari dushmanlariga (Ruandadagi Xutu mazlumlariga) qarshi kurashish uchun mazlum guruhlarni qo'llab-quvvatladilar va mahalliy aholi (Hindistondagi sipai, Nepalda gurki, Jazoiridagi zuava) qurolli otryadlarni tuzganlar.

Mustamlaka hududlarida mustamlakachilik siyosati ishlab chiqarish kuchlarining yo'q qilinishiga olib keladi. Bu esa mamlakatlarning iqtisodiy va siyosiy rivojlanishini kechiktirgan, katta hududlarni talon-taroj qilishga va butun xalqlarni yo'q qilishga olib kelgan. O'sha davrda koloniyalarni harbiy musodara qilish usullari katta rol o'ynagan. Bunday usullardan foydalanishning yorqin namunasi Ost-Indiya kompaniyasining 1757-yilda Bengaliyani qo'lga kiritish siyosatidir. Bunday siyosatning natijasida 1769-1773-yillarda ocharchilik yuz bergan. Bu o'z navbatida qurbonlar sonini oshirib yuborgan. XVI-XVII asrlarda Britaniya Irlandiyani o'z mustamlakasiga aylantiradi. Ingliz kolonistlari mahalliy Irlandiyaliklarga tegishli deyarli barcha yerlarni tortib oladilar. Ispaniya va Portugaliya mamlakatlari mustamlakachilikning

birinchi bosqichida yetakchilik qilaganlar. Ular Janubiy Amerika davlatlarini mustamlakalarga aylantirib bu yerda o'z hukumronliklarini o'rnatadilar. Yangi davrda ham mustamlakachilik davom etadi. Ishlab chiqarish kuchlari yirik zavod-fabrikalar sanoatiga o'tganda mustamlakachilik siyosatida sezilarli o'zgarishlar yuz beradi. Koloniyalar iqtisodiy jihatdan metropoliyalar bilan chambarchas bog'liq bo'lib, qishloq xo'jaligini rivojlantirishning monokulturaviy yo'nalishi, sanoat mahsulotlarini sotish bozorlariga va kapitalistik metropoliya sanoati uchun xom-ashyo manbalariga aylantiriladi. Masalan, 1814-1835-yillar oralig'ida ingliz paxta matolarini Hindistonga eksport qilish 65 marta ortagan. Yangi ekspluatatsiya usullarini tarqatish, mahalliy xalqlar ustidan hokimiyatni mustahkamlash uchun maxsus mustamlakachi boshqaruv organlarini yaratish zaruriyatini keltirib chiqargan. Metropoliyadagi burjuaziyaning turli qatlamlarining raqobati monopolistik mustamlakachi savdo kompaniyalari tugatilishiga va mustamlakaga aylantirilgan mamlakatlar hududlarini davlat boshqaruvi ostida o'tkazishga olib kelgan. Koloniyalarni ishlatish shakllari va usullarining o'zgarishi uning intensivligining pasayishi bilan bir vaqtda kechmagan. Mustamlakachilar koloniyalarda qishloq xo'jaligi mahsulotlari sotilishiga qiziqish bildirgan bo'lsalar-da, mustamlaka hududlarda feodal va qabilaviy munosabatlarni qo'llab-quvvatlaganlar. Sanoat to'ntarishi davri boshlanishi bilan Buyuk Britaniya eng katta mustamlakachi davlatga aylangan. Bu o'z navbatida Britaniyaga katta moliyaviy imkoniyatni oshirishga yordam bergan. Buyuk Britaniya Hindistonni bo'ysundirgandan so'ng, Fransiya bilan birgalikda Xitoyga qarshi 1840-1842-yillarda birinchi afyun urushini, oradan biroz vaqt o'tib, ya'ni 1856-1860-yillarda ikkinchi afyun urushlarini boshlagan. Natijada Xitoy hududida o'zi uchun foydali shartnomalarni qo'lga kiritadi. Buyuk Britaniya Syangan (Gonkong)ni egallaydi, Afg'onistonni bo'ysundirishga harakat qiladi, Fors ko'rfazidagi Aden qal'alarini egallaydi. Buyuk Britaniyani XIX asrda eng kuchli mustamlakachi davlatga aylangan. Mustamlakachilik kengayishi bilan boshqa davlatlar ham bunday imkoniyatdan foydalanishga harakat qilganlar. Fransiya (1830-1848), Vetnam (50-80 XIX asr), Kambodja (1863), Laos (1893) ustidan o'z tasir doirasini o'rnatgan.

Mustamlaka hududlarida katta-katta qarshilik harakatlari bo'lib o'tgan. Bularning barchasi g'alayonlar va qo'zg'olonlar shaklida davom etgan. Masalan, 1902-1903-yilda Angola shahridagi Ovimbundu xalqi Portugaliyaga qarshi bosh ko'taradi. 1905-yilda Tanganyikdagi nemis ma'muriyatiga qarshi qurolli kurash bo'lib o'tgan. 1904-yilda Madagaskarda boshlangan fransuzlarga qarshi qo'zg'olon olti yil davom etgan. Tunisda islomchilar isyon ko'targan shu davrda. Mustamlakachilik siyosatining ta'siri ostida an'anaviy tuzilmalarni o'zgartirishning yorqin namunasi Hindiston davlati bo'lgan. 1858-yilda Ost Indiya savdo kompaniyasini tugatgandan so'ng, Hindiston Britaniya imperiyasining bir qismi bo'ladi. 1861-yilda qonun chiqaruvchi organlarni — Hindiston kengashlarini tuzish to'g'risidagi qonun qabul qilingan. 1880-yilda mahalliy o'zini o'zi boshqarish to'g'risidagi qonun qabul qilindi. Hindiston mamlakati uchun yangi hodisa tanlangan vakillik organlari boshlanishi kerak edi. XX asrning boshlarida dunyodagi vaziyat quyidagicha edi: mustamlakachi kuchlar butun yer va dengizni nazorat qilganlar. Buyuk Britaniya, Fransiya, Germaniya, AQSh, Rossiya, Yaponiya, Italiya mustamlaka mamlakatlari orasida buyuk davlatlar ajralib turgan. Ularning mustamlakalarining umumiy maydoni 81,5 million kvadrat metrni tashkil etgandi. Yer yuzasining umumiy maydonidan 133,9 million kvadrat metr. km yoki 61% tashkil qilgan. Ular

mustamlakachilik mulklarining maydoni va aholisi o'zlarining sanoat rivojlanishi nuqtayi nazaridan boshqacha tartiblangan.

References:

1. Роза Бургер, бурская героиня или золотоискатели в Трансваале. Роман из англо-бурской войны. Т. I.(444 С.), Т. II. (424 С.), Т. III (402 С.). М. Memories. 2009.(Авторы-редакторы Шубин Г. В. Воропаева Н. Г. Вяткина Р. Р. Хритинин В. Ю. Рощина Л. А.)
2. [Vanessa Do Céu Carreira](#), [Miss South Africa](#)., Johannesburg: The Elusive Metropolis. Sarah Nuttall. Duke University Press. 9 January 2005.-P 210. [ISBN 0-8223-6610-X](#).
3. Родригес А.М.Новая история стран Азии и Африки XVI-XX веков /- М., 2004. -С 380.
4. New History of South Africa Hardcover // [Hermann Giliomee](#), [Bernard Mbenga](#).,April 30,2010.-P 211.
5. Jess Greenspan //the Dutch Surrender New Netherland.,Sep.8.2014.-P 304.
6. Hopewell Radebe, "Chinas thirst for oil exposes gap in southern African naval policy," Business Day, August 15, 2008, P. 16.
7. Туполев Б.М. Германский империализм в борьбе "за место под солнцем". Германская экспансия на Ближнем Востоке, в Восточной Африке ив районе Индийского океана в конце XIX - начале XX века / Б.М. Туполев. — М.,1999.-195с.